

ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

THE CONCEPT OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF ENTREPRENEURIAL SUBJECTS

Олійник А.Ю., к.ю.н., професор,
професор кафедри приватного та публічного права

Інститут права та сучасних технологій Київського національного університету технологій та дизайну

У статті розглянуто поняття конституційного правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності. Запропоновано ознаки названого правового статусу, а саме його закріплення міжнародними договорами, нормами-принципами конституції та правовими нормами цивільного, господарського, інших галузей права; наявність правосуб'єктності, принципів, повноважень, гарантій реалізації прав та обов'язків; особливості прав та обов'язків іноземців, осіб без громадянства, біженців та інших осіб як підприємців.

Досліджено міжнародні договори, конституційні норми-принципи, норми цивільного, господарського та інших галузей публічного і приватного права. Проаналізовано такі елементи змісту правового статусу, як правосуб'єктність, принципи, права, свободи та обов'язки, юридична відповідальність та гарантії їх реалізації. Правосуб'єктність слід розглядати як здатність суб'єктів підприємницької діяльності мати права і обов'язки, своїми діями їх здійснювати та нести юридичну відповідальність за власну підприємницьку діяльність. Суб'єкти підприємництва керуються принципами суверенітету народу України; свободи підприємництва; юридичної рівності і недискримінації; верховенства закону; захисту інтересів суб'єктів підприємницької діяльності тощо. Пропонується доповнити закон принципом верховенства права. Повноваження суб'єктів підприємницької діяльності змістовно включають права, свободи та обов'язки фізичних осіб-підприємців і підприємницьких організацій. Права суб'єктів підприємництва регулюються чинним законодавством України і є вимом та мірою виробничо-господарської, фінансової, управлінської та іншої діяльності у сфері господарювання. Гарантіями реалізації прав та обов'язків суб'єктів підприємницької діяльності в Україні є загальносоціальні та юридичні умови й засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення названих прав і обов'язків, охороняють і захищають їх, спрямовані на їх відновлення та сприяють відшкодуванню моральних і матеріальних збитків на національному й міжнародному рівнях.

Ключові слова: конституційно-правовий статус, суб'єкти підприємницької діяльності, правосуб'єктність, принципи, права та обов'язки, гарантії, загальносоціальні гарантії, юридичні гарантії.

The article considers the concept of the constitutional legal status of business entities. Features of the named legal status are offered, namely: a) its fixing by the international agreements, norms-principles of the constitution and legal norms of civil, economic, other branches of law; b) the existence of legal personality, principles, powers, guarantees of realization of rights and obligations; c) features of the rights and obligations of foreigners, stateless persons, refugees and other persons as entrepreneurs. International treaties, constitutional norms-principles, norms of civil, economic and other branches of public and private law are studied. The elements of the content of the legal status such as legal personality, principles, rights, freedoms and responsibilities, legal responsibility and guarantees of their implementation are analyzed. Legal personality should be considered as the ability of business entities to have rights and responsibilities, to exercise them through their actions and to bear legal responsibility for their own business activities. Entrepreneurs are guided by the following principles: 1) the sovereignty of the people of Ukraine; 2) freedom of enterprise; 3) legal equality and non-discrimination; 4) the rule of law; 5) protection of the interests of business entities, etc. It is proposed to supplement the law with the principle of the rule of law. The powers of business entities substantially include the rights, freedoms and responsibilities of natural persons-entrepreneurs and business organizations. The rights of business entities are regulated by the current legislation of Ukraine and are a type and measure of production and economic, financial, managerial and other activities in the field of management. Guarantees of realization of rights and obligations of a person to entrepreneurial activity in Ukraine are general social and legal conditions and means that create a favorable environment for the exercise of these rights and obligations, protect and defend them, aimed at their restoration and contribute to the compensation of moral and material damage at the national and international levels.

Key words: constitutional and legal status, subjects of entrepreneurial activity, legal personality, principles, rights and responsibilities, guarantees, general social guarantees, legal guarantees.

Проблема конституційного правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності в Україні полягає в тому, що загалом він характеризується як колективний вид прав, свобод та обов'язків суб'єктів підприємництва. Важливість проблеми підкреслюється зв'язком суб'єктів підприємництва з науковими чи практичними завданнями. Серед наукових завдань слід назвати питання ознак та визначення суб'єктів підприємницької діяльності. Практичними завданнями дослідження є характеристика практичної реалізації підприємницьких правовідносин в Україні.

Серед останніх наукових досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми поняття конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності, слід назвати праці таких науковців, як О.Г. Колба, О.А. Колодій, О.О. Майданник, Ж.М. Пустовіт, М.М. Яцишина. Окремі сторони ознак конституційно-правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності в Україні залишаються недослідженими, що є метою вивчення статті. Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі завдання:

– проаналізувати наукові праці та правові норми, що досліджують та регулюють назване поняття правового статусу;

– охарактеризувати ознаки і сформулювати визначення названого статусу суб'єктів підприємництва;

– сформулювати висновки і рекомендації за результатами дослідження.

Поняття конституційного правового статусу людини і громадянина в Україні авторами розглядається по-різному. С.О. Халюк у своїй науковій праці зосереджує увагу на дослідженні понять «статус», «правовий статус», «конституційний статус» і пропонує власне визначення названих термінів. На його думку, одним із ключових понять є термін «статус». Статус у конституційному праві залежить від тієї ролі, яку він відіграє у визначенні та фіксуванні стану учасників конституційно-правових відносин та підходів до його характеристик. На підставі наукових підходів він зауважує на першорядному значенні саме конституційного та конституційно-правового статусів, оскільки саме вони визначають напрями і межі нормативного закріплення статусу того чи іншого суб'єкта права в конституційному праві та інших галузях права [1].

Отже, С.О. Халюк вважає, що конституційно-правовий статус закріплює правове становище конституційних та інших суб'єктів у конституційному та інших галузях права.

О.Г. Колба, Ж.М. Пустовіт, М.М. Яцишина, вважають, що є чотири підходи до розуміння поняття правового статусу людини, такі як ліберальна концепція; колективістський підхід; мусульманський підхід; підхід, що склався у звичаєвому праві окремих країн Латинської Америки, Океанії та Тропічної Африки. Змістом ліберальної теорії розуміння поняття та змісту конституційного правового статусу людини і громадянина є те, що кожна людина має права з моменту народження. Прихильники колективістського підходу до названої проблеми вважають, що пріоритетними є не права людини, а права колективу, тобто права різних об'єднань людей, що включаються до суспільства. Третій підхід розуміння правового статусу людини прийнято називати «мусульманським», а характеризується він тим, що права і обов'язки особи визначаються законами Шаріату. Щодо четвертого підходу, який склався у звичаєвому праві країн Латинської Америки, Океанії та Тропічної Африки, слід сказати, що права окремої людини не виділяються, вони не можуть бути реалізовані нею самостійно, без племені. Нині надзвичайно актуальним є пошук єдиного підходу до розуміння правового статусу людини, оскільки права, свободи та обов'язки людини мають відтворювати положення загальноприйнятих міжнародних актів [2, с. 210].

Отже, поняття конституційного правового статусу індивідуальних і колективних суб'єктів підприємництва в конституційному праві України досліджено неповною мірою. Існують різні підходи до розуміння названого правового інституту та правової можливості названих суб'єктів. Пошук найбільш ефективного розуміння поняття названого правового статусу задля його втілення в життя продиктований наявними міжнародними стандартами прав людини.

Питання конституційного правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності характеризується конституційними нормами-принципами, що деталізуються поточним законодавством господарського спрямування. Так, О.О. Майданник розглядає загальний, або конституційний, правовий статус людини і громадянина; спеціальний, або родовий, правовий статус окремих категорій громадян; індивідуальний правовий статус особи, що характеризується статтю, віком, сімейним становищем особи тощо; статус іноземців, осіб без громадянства, осіб із подвійним та множинним громадянством; правові статуси особи, що визначаються окремими галузями права (цивільно-процесуальним, кримінальним процесуальним, адміністративно-процесуальним тощо); статус фізичної особи тощо [3, с. 99].

Отже, О.О. Майданник загальний правовий статус розглядає як конституційний і виділяє родовий правовий статус окремих категорій громадян, серед яких виокремлює правовий статус окремих галузей права, а саме цивільно-процесуального, кримінально-процесуального, адміністративно-процесуального права. На нашу думку, серед окремих галузей права можна виділяти господарський процесуальний різновид розуміння конституційного правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності.

О.А. Колодін окремо виділяє конституційно-правовий статус народу України. Він визначає принципи конституційно-правового статусу українського народу як найбільш загальні, основоположні, нормативно-регулятивні або свідомо-вольові правила поведінки чи як основні начала (ідеї), що спільно з правосуб'єктністю, повноваженнями (правами та обов'язками) і гарантіями визначають правове положення українського народу у національному суспільстві та державі серед інших народів, закордонних суспільств і держав, міжнародних об'єднань, демонструючи його сутність і соціальне призначення [4, с. 218].

Отже, на нашу думку, правовий статус суб'єктів підприємницької діяльності включає такі елементи змісту, як правосуб'єктність, принципи, права, свободи та обов'язки,

гарантії їх реалізації. Для розуміння правового статусу суб'єктів підприємництва слід визначити поняття суб'єктів господарського права.

І.А. Коваленко до суб'єктів господарювання відносить такі:

1) «господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до Господарського кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку; головна відмінна ознака господарських організацій, що поєднує в один вид суб'єктів господарювання, полягає у тому, що незалежно від організаційно-правових форм (будь-які підприємства, господарські товариства, кооперативи, фермерські господарства, господарські об'єднання, органи господарського керівництва) усі вони є юридичними особами, тобто можуть бути самостійними (діяти від свого імені, під власну майнову відповідальність за зобов'язаннями, виступати позивачем і відповідачем у судах) учасниками товарно-грошового обігу;

2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці; головний критерій для їх легального функціонування в процесі господарювання полягає в тому, що вони мають бути зареєстрованими як суб'єкт підприємництва в установленому законом порядку (тобто бути легітимізованими); сукупність загальних юридичних можливостей щодо участі у правовідносинах, що закріплюється законодавством за суб'єктами господарювання як суб'єктами права, у науковій літературі іменують господарською правосуб'єктністю. Її фактична реалізація можлива за наявності ознак, властивих усякому суб'єкту господарського права» [5].

Отже, ознаками конституційного правового статусу суб'єктів підприємництва є його закріплення міжнародними договорами, нормами-принципами конституції та правовими нормами цивільного, господарського права, інших галузей права; наявність правосуб'єктності, принципів, повноважень, гарантії реалізації прав та обов'язків; особливості прав та обов'язків іноземців, осіб без громадянства, біженців та інших осіб як підприємців; юридична відповідальність.

Міжнародними договорами закріплюється правовий статус суб'єктів підприємницької діяльності. Так, «Загальна декларація прав людини 1948 року» вміщує норму, за якою кожна людина, де б вона не знаходилась, має право на визнання її правосуб'єктності (ст. 6) та можливості володіти своїм майном як одноособово, так і спільно з іншими людьми (ст. 17) [6, с. 9-10]. Положення Декларації в аспекті правового статусу людини деталізуються у міжнародних пактах 1966 року та інших міжнародних документах. Так, усі народи мають право вільно встановлювати свій політичний статус, забезпечувати свій економічний розвиток. Для досягнення своєї мети вони можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, заснованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права [7].

Отже, правовий статус суб'єктів підприємництва в Україні включає принципи взаємної вигоди міжнародного економічного співробітництва, декларується нормами-принципами Конституції України, цивільного і господарського права та правовими нормами поточного законодавства, де урегульовані правосуб'єктність, повноваження та гарантії реалізації їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Конституція України закріплює норму-принцип, за якою кожен має право здійснювати підприємницьку діяльність, не заборонену законом (ст. 42) [8]. Деталізуються

положення Конституції щодо правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності на міжнародному і внутрішньому національному рівнях правовими нормами цивільного й господарського права. Серед учасників цивільних правовідносин законодавство України виділяє фізичних та юридичних осіб. До суб'єктів цивільних правовідносин належать держава Україна, Автономна Республіка Крим (АРК), територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти (ст. 2). Фізичною особою є людина як учасник цивільних правовідносин, куди слід віднести також господарські правовідносини. Фізична особа з повною цивільною дієздатністю має право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, та здійснює таку діяльність за умови її державної реєстрації в порядку, встановленому законом. Особа, що розпочала підприємницьку діяльність без державної реєстрації, уклавши відповідні договори, не має права оспорювати ці договори на тій підставі, що вона не є підприємцем (ст. 50). Юридичною особою норми цивільного права визнають організації, що створені і зареєстровані у встановленому законом порядку й наділені цивільною правосуб'єктністю (ст. 80). Одним із суб'єктів підприємницької діяльності є підприємницькі товариства, тобто юридичні особи, «які здійснюють підприємницьку діяльність задля одержання прибутку та подальшого його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничі кооперативи чи сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють задля одержання прибутку» (ст. 84) [9].

Конституційні основи правового господарського порядку в Україні становлять право суб'єктів господарювання на різні форми власності та їх право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, визначення виключно законом правових засад і гарантій підприємництва [10].

Отже, ознаками конституційного правового статусу суб'єктів підприємництва є їх правосуб'єктність, принципи, повноваження, гарантії реалізації прав та обов'язків.

Різновидами правового статусу суб'єктів підприємництва є діяльність фізичних осіб, до яких відносять громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства, які мають цивільну правоздатність і дієздатність згідно із законами України; юридичних осіб, зареєстрованих як таких в Україні; об'єднання фізичних, юридичних, фізичних і юридичних осіб, які не є юридичними особами згідно із законами України, але які мають постійне місцезнаходження на території України і яким цивільно-правовими законами України не заборонено здійснювати господарську діяльність; структурні одиниці іноземних суб'єктів господарської діяльності, які не є юридичними особами згідно із законами України (філії, відділення тощо), але мають постійне місцезнаходження на території України; спільні підприємства за участю суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, що зареєстровані як такі в Україні і мають постійне місцезнаходження на території України; державних замовників у сфері оборони; інших суб'єктів господарської діяльності, передбачених законами України [11].

Господарська правосуб'єктність фізичних і юридичних осіб як суб'єктів підприємницької діяльності включає правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Правоздатність суб'єкта підприємництва як фізичної особи характеризується здатністю мати права і обов'язки (цивільна правоздатність). Правоздатність розпочинається з моменту народження і закінчується моментом фізичної смерті підприємця. Для реалізації правосуб'єктності фізичної особи-підприємця необхідно досягти дієздатності. Право фізичної особи на здійснення підприємницької

діяльності може бути реалізоване за наявності повної цивільної дієздатності, яка настає в Україні з досягненням вісімнадцяти років. Фізична особа-підприємець є деліктоздатною особою і несе відповідальність згідно з чинними законами. Суб'єкти підприємницької діяльності за порушення правових норм несуть юридичну відповідальність відповідно до чинного законодавства. Юридичною особою є організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Вони створюються у формі товариств, установ та інших формах, закріплених законом. Підприємницькі товариства здійснюють підприємницьку діяльність задля одержання прибутку і створюються лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничі кооперативи чи сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють задля одержання прибутку.

Суб'єкти господарської діяльності України під час здійснення підприємництва керуються принципами суверенітету народу України; свободи підприємництва; юридичної рівності і недискримінації; верховенства закону тощо. Пропонується доповнити названий закон принципом верховенства права.

Суб'єкти підприємницької діяльності України та іноземні суб'єкти господарської діяльності під час здійснення зовнішньоекономічної діяльності керуються принципом суверенітету народу України, що полягає у виключному праві народу України самостійно та незалежно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність на території України; керуючись законами, що діють на території України; обов'язку України неухильно виконувати всі договори і зобов'язання України в галузі міжнародних економічних відносин [11]. Так, О.А. Колодій принципи конституційно-правового статусу українського народу розглядає як найбільш загальні, основоположні, нормативно-регулятивні або свідомо-вольові правила поведінки чи основні начала (ідеї), що спільно з правосуб'єктністю, повноваженнями (правами та обов'язками) і гарантіями визначають правове становище українського народу у національному суспільстві та державі серед інших народів, закордонних суспільств і держав, міжнародних об'єднань, демонструючи його сутність і соціальне призначення [11].

Свобода підприємництва полягає у праві суб'єктів підприємницької діяльності добровільно вступати у підприємницькі правовідносини; праві суб'єктів підприємницької діяльності здійснювати її в будь-яких формах, які прямо не заборонені чинними законами України; обов'язку додержуватись під час здійснення зовнішньоекономічної діяльності порядку, встановленого законами України; виключному праві власності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності на всі одержані ними результати зовнішньоекономічної діяльності [11].

Принцип юридичної рівності і недискримінації у підприємницькій діяльності полягає у рівності перед законом усіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності незалежно від форм власності, в тому числі держави, під час здійснення зовнішньоекономічної діяльності; забороні будь-яких, крім передбачених цим Законом, дій держави, результатом яких є обмеження прав і дискримінація суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, а також іноземних суб'єктів господарської діяльності за формами власності, місцем розташування та іншими ознаками; неприпустимості обмежувальної діяльності з боку будь-яких її суб'єктів, крім випадків, передбачених Законом [11].

Принцип верховенства закону полягає у регулюванні зовнішньоекономічної діяльності тільки законами України; забороні застосування підзаконних актів та актів управління місцевих органів, що у будь-який спосіб створюють для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності менш сприятливі умови, ніж ті, які встановлені законами

Україні [11]. Ми пропонуємо доповнити ст. 2 названого Закону принципом верховенства права.

Принцип захисту інтересів суб'єктів підприємницької діяльності полягає в тому, що Україна як держава забезпечує рівний захист інтересів усіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та іноземних суб'єктів господарської діяльності на її території згідно із законами України; здійснює рівний захист усіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України за межами України згідно з нормами міжнародного права; здійснює захист державних інтересів України як на її території, так і за її межами лише відповідно до законів України, умов підписаних нею міжнародних договорів та норм міжнародного права [11].

Повноваження суб'єктів підприємницької діяльності змістовно включають права, свободи та обов'язки фізичних осіб-підприємців і підприємницьких організацій. Права суб'єктів підприємництва регулюються чинним законодавством України і є видом та мірою виробничо-господарської, фінансової, управлінської та іншої діяльності у сфері господарювання. Розрізняють засновницькі права, майнові права, права в галузі управління тощо. Конституційна свобода на підприємницьку діяльність розглядається як закріплена Конституцією та деталізована законами України можливість людини на самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик діяльність із здійснення права на виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг, заняття торгівлею задля одержання прибутку [12, с. 66].

Гарантіями реалізації прав та обов'язків особи на підприємницьку діяльність в Україні є закріплені нормами Конституції України і деталізовані у нормах законів України загальносоціальні та юридичні умови й засоби,

що створюють сприятливу обстановку для здійснення названих прав і обов'язків, охороняють і захищають їх, спрямовані на їх відновлення та сприяють відшкодуванню моральних і матеріальних збитків на національному і міжнародному рівнях [12, с. 124].

Підбиваючи підсумок, доходимо таких висновків і пропонуємо такі рекомендації. Конституційно-правовий статус суб'єктів підприємницької діяльності слід визначити як закріплене нормами міжнародного права, конституційними нормами-принципами та правовими нормами цивільного, господарського, інших галузей права правове становище підприємців (фізичних осіб і організацій), що мають правосуб'єктність, принципи, повноваження, гарантії реалізації їх прав та обов'язків.

Ознаками конституційного правового статусу суб'єктів підприємництва є його закріплення міжнародними договорами, нормами-принципами Конституції та правовими нормами цивільного, господарського права, інших галузей права; наявність правосуб'єктності, принципів, повноважень, гарантії реалізації прав та обов'язків; особливості прав та обов'язків іноземців, осіб без громадянства, біженців та інших осіб як підприємців; юридична відповідальність.

Суб'єкти господарської діяльності України під час здійснення підприємництва керуються принципами суверенітету народу України; свободи підприємництва; юридичної рівності і недискримінації; верховенства закону тощо. Пропонується доповнити названий Закон принципом верховенства права.

Здійснення запропонованих рекомендацій сприятиме удосконаленню правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Халюк С.О. Поняття конституційно-правового статусу вищої ради правосуддя: теоретико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 47–49.
2. Актуальні проблеми конституційного права України : підручник / за заг. ред. А.Ю. Олійника. Київ : Видавничий дім «Скіф», 2012. 552 с.
3. Майданник О.О. Конституційне право України : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2011. 380 с.
4. Колодій О. Принципи конституційно-правового статусу Українського народу: поняття та ознаки. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 7. С. 216–220.
5. Коваленко І.А. Актуальні проблеми функціонування суб'єктів господарського права : конспект лекцій з АППП. URL: https://msnp.knutd.edu.ua/pluginfile.php/386464/mod_resource/content/1.
6. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією ГА ООН від 10 грудня 1948 року. *Права людини і професійні стандарти для працівників правоохоронних органів в документах міжнародних організацій*. Київ : Сфера, 2002. 413 с.
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>.
8. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. Поточна редакція від 1 січня 2020 року.
9. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. Поточна редакція від 19 грудня 1921 року.
10. Олійник А.Ю. Конституційні основи правопорядку у сфері господарювання. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 48–54.
11. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квітня 1991 року. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 29. Ст. 377. Поточна редакція від 1 серпня 2021 року.
12. Олійник А.Ю. Конституційна свобода особи на підприємницьку діяльність в Україні : монографія. Київ : КНУТД, 2021. 324 с.